

Мистецькі біографії

ІРИНА ПУСТИННИКОВА

ПІНЗЕЛЬ
ФАНТАЗІЯ НА ТЕМУ
БІОГРАФІЇ

Харків
«ФОЛІО»
2023

МЕЖА ГАЛИЧНИНИ Й ПОКУТТЯ

— А водяться у вас тут єдинороги?

Візничий глипнув на майстра через плече. У погляді не було ані здивування, ані іронії. Ніяких емоцій. Так мали б дивитися на людей втомлені олімпійські боги.

— Не чув про таких. Але як йогомосці забажається єдинорогів, то заведуться, — і візничий хляснув бато-гом. — У крайньому разі зайві роги оленям йогомосць Потоцький големи руками пообламує. Ходитимуть з одним.

Майстер розсміявся. Господи, цю нудну багатоден-ну подорож давно варто було пом'якшити розмовою.

— Та ні, навіть ваш пан їх розводити не здатний. Ті звірі рідкісні дуже. Вполювати такого, кажуть, може лише невинна дівчина з чистою душею.

Майстер говорив із сильним чужинським акцен-том, але досить непогано як на іноземця. Візничий кашлянув — чи то був знак, що уважно слухає, чи просто чистив горло перед наступною відповіддю.

— Я був колись у Відні, — повів далі майстер. — Ти мусив про нього чути. Гарне місто, столичне, велике. Відень... — Майстер машинально поправив ряднину, якою були обгорнені його інструменти, що лежали на клунку з одягом та білизною. — Там в імператорсько-

му палаці є скарбниця, а в ній — дві святі реліквії, найбільші коштовності Габсбургів — це імператори наші... Їхні... — Майстер розсміявся, так і не підбравши потрібний займенник. — Ну не важливо. Так от, там є чаша святого Грааля і ріг єдиного рога. Гарний, білий, тоненький. А завдовжки ледь не з коня буде. Кажуть, його з Поділля привезли. Але давно, дві сотні років тому. Тоді вони нібито лише тут водилися. А це ж недалеко звідси, Поділля¹.

Візничий знову якось дивно крякнув, відкрив рота, щоб сказати щось, та передумав і нічого не відповів. Вітер, квітневий дикий вітер, гудів у верхів'ях дерев. Може, кучеру не хотілося його перекрикувати. А нічого про ці землі, окрім факту про ріг єдиного рога, майстер і не знав. Так у мовчанці й доїхали до корчми на околиці Тлумача. Там, повечерявши, відразу вляглися спати. Завтра ще до обіду майстер мусив бути в Городенці.

¹ Пінзель має рацію. У Віденській кунсткамері, де зберігають дивовижі із зібрання Габсбургів, виставлені для огляду агатові чаша Грааля і ріг єдиного рога. Він потрапив сюди завдяки Бернарду Претвичу (Бернхарду фон Пріттвітцу, 1500–1563), шляхтичу з села Шарівка на Поділлі. 1530-го Претвич презентував польському королю Сигізмунду I Старому свій мисливський трофей — тонкий ріг завдовжки 2,5 м. Мовляв, той належав останньому на Землі єдиного рога. Вполював звіра сам у диких полях над Дністром. Через 10 років Сигізмунд передарував дивовижу імператору Фердинанду I Габсбургу. Той наказав оздобити її. Вважали, що артефакт має магичну силу. 1564-го сини Фердинанда I — Карл II, Максиміліан II і Фердинанд Тірольський — вирішили, що ріг єдиного рога і чашу Грааля ніколи не слід розділяти й продавати. Вони повинні зберігатися в їхніх нащадків «на всі часи». Пізніші дослідження з'ясували, що ріг — це бивень нарвала, 5-метрового арктичного ссавця.

Йогомосць бучацький дідич Потоцький теж буде. Пан Берnard все підгадав так, щоб замовлення на віттар ді-сталосся його новому знайомому. Навіть он воза за ним і його нехитрим майном прислав. Пан Берnard чомусь вважав, що його, віттарного майстра Йоганна-Георга Пінзеля, при народженні поцілували Музи, що має він неабиякий талант, а оцінити той талант у цих диких землях зможе лише канівський староста Потоцький. Годі, казав, марнувати час у галицьких селах у споді-ваннях, що хтось замовить віттар чи хоча б придорож-ню фігуру. Такий коштовний дар потребує гідної оп-рави. Граф Потоцький — той ключ, казав пан Берnard, котрий відкриває перед митцем двері якщо не раю, то ситого життя. А сите життя, то ж хіба не рай? Подиви-мося. Завтра побачимо.

МИКОЛАЙ БАЗИЛІЙ

Слава йшла поперед Миколая Базилія Потоцького. Ішла? Та бігла вона, летіла, намагалася канівського старосту обігнати. Бо хто ж його знає, чого від магната очікувати? Люди не запам'ятовують скромних і лагідних, хай якими щедрими вони не були б. Он скільки магнатських дружин були побожними католичками, скільки золота фундували на монастирі й храми, а хто їх пам'ятає? Церковні книги, та й усе. У народну пам'ять вриваються ті, хто живе яскраво, поводитьсь нахабно, а діє сміливо.

Сатрапів й оскаженілих маніяків легенди знають краще за сумирних агнів божих. Тому Миколая Базилія Потоцького знало все Поділля, вся Галичина, все Покуття, вся Україна. Перепусткою у вічність й особистим прокляттям для нього стала бідна Бондарівна. Потоцький всіма силами шукав своїй пропачій душі індугенції за гарячкове вбивство дівчини, пив, п'яним плакав, каюся, знову пив, знову зчиняв бучі з розмахуванням шаблею і дурними пострілами на всі боки, а на ранок приходила нова гіркота й нове каяття. І не було магнатській душі спокою вже ніколи. Дівочі очі — і кров, невинна кров вічною цівочкою тече перед очима. Господи, скільки ж тоді було крові. Навіщо, навіщо?!

Закривавлене минуле чіплялося у магнатській душі за сьогоднішнього і вибудовувало високу стіну перед майбутнім. Скільки не живи, а за закритими повіками бачитимеш той самий струмок крові, котрий стає трохи ширшим, чуєш ті хрипкі останні подихи. Нема прощення. Нема забуття.

Де то сталося, зараз вже й не згадаєш. Балада каже про Богуслав, але це тому, що назва містечка добре лягає в її рядок, звучить рівно й красиво. А люди різне говорили. Одні казали, що шалений пан убив красуню, котра ним гидувала, у подільській столиці — Кам'янці. Може бути. Інші були впевнені, що все сталося у Луцьку біля замку. Ще хтось переповідав, що Миколай Базилій оскаженів у Городенці, коли будував свій собор. Хоча навряд. Він його тому й будував, що відкупитися у Бога за злочин хотів.

Є ще версія про Бучач — усе-таки магнат найбільше часу проводив у своєму родовому гнізді. Та й у це не дуже вірилося. Уже де-де, а в Бучачі дику вдачу Потоцького знали всі, тож тікали з вулиць, коли ними їхав пан староста, вічно напідпитку, вічно пом'ятий, якийсь надламаний ніби. На пагорбах над Стрипою та Бондарівна б швидко наживала п'ятами від йогомосці. Кепкувати з Потоцького в Бучачі було актом самогубним. Говорили, одного разу мати якоїсь згвалтованої магнатом дівчини кинулася від відчаю й образи до панського коня, кинула Потоцькому в обличчя свої прокльони — а той... Замість озвірити почервонів, пробурмотів «Вибач, Христом молю», але коня не зупинив — поскакав далі, похиливши голову. Ні, в Бучачі він Бондарівни не вбивав.

Та пісня стала Миколі Базилію сіллю, яка не давала загоїтися старій рані. Балада летіла над краєм. Її, здавалося, знали всі подільські русини. Люди люблять жалісливі пісні, під них так солодко, так гірко плачеться у корчмах, коли ніч вже поховала минулий день, коли кухоль уже порожній, а душі самотньо й лячно. Її мугикали собі під ніс косарі на ланах, під неї рубали старі букові дерева в Дачі Галілеї неподалік Бучача, її наспівували на ярмарках жінки, що приносили на продаж яйця та молоко.

А гарна мелодія — вона ж причеплива. Слідом за русинами й польський подільський люд переклав баладу. Кажали, і литвини з півночі теж уже про Бондарівну співають. Пісня приростала новими рядками та придуманими подробицями, дехто затягне її — і за чверть години не закінчить. Життя важке, так часом щемить щось у серці. А заспіваєш, проплачешся — і трохи відпустить, ніби сонце з-за хмар визирне.

Пісня жодного разу не називала Потоцького на ім'я, проте всі знали, хто зараз був канівським старостою. Тому яка там анонімність, яке там «Та це про когось іншого!» Про тебе це, ясненькоможний пане, про твій дикий норов, сарматський князю, подільський королю. І не буде вже ні тебе, ні подружок молоденької Бондарівни, а пісня лишиться — полюбив її народ.

Послухайте, люди добрі, / Що буду казати:
Я о дівці Бондарівні / Буду повідати.
У містечку Богуславі / Каньовського пана,
Там гуляла Бондарівна, / Як пишная пава

У містечку при ратуші / Капелія грає,
А там дівка Бондарівна / День і ніч гуляє.
Ой, казали, говорили / Старі люди стиха:
«Ой, не гуляй, Бондарівно, / Буде ж тобі лихо!»
Був в тій порі пан Каньовський / В місті по охоті,
Довідавсь о Бондарівні / І о її цноті.
Ой, як крикнув пан Каньовський: / «Давайте сідельце!
Там гуляє Бондарівна, / Кипить моє серце!»
Ой, в містечку Богуславі / Сидить дівок купка,
Межі ними Бондарівна, / Як сива голубка.
Ой, приїхав пан Каньовський / Тай темної ночі
І сподобав Бондарівну / За карії очі.
Звелів, звелів пан Каньовський / Музиці заграти,
А сам взяв він Бондарівну / Й пішов танцювати.
А сам взяв він Бондарівну / Й пішов танцювати.
Став молоду Бондарівну / За грудь потискати.
Молодая Бондарівна / Тих жартів не знала,
Як відвела праву ручку / Та й по личку дала.
«Ой, не годен пан Каньовський, / Мене цілувати,
Тільки годен, пан Каньовський, / Мене роззувати».
Ой шепнули люди добрі / Бондарівні тихо:
«Тікай, тікай, Бондарівно, / Буде тобі лихо!».
Ой, тікала Бондарівна / З високого мосту,
Сама ж вона хорошая, / Високого зросту.
Ой, тікала Бондарівна / Помежи домами,
А за нею два жовніри / З голими шаблями.
Ой спіймали Бондарівну / На новому мості:
«Ходи, ходи, Бондарівно, / Кличе пан у гості».
А на тій Бондарівні / Червонії стрічки,
Куди вели Бондарівну / Скрізь криваві річки.
Ой повели Бондарівну / Помежи крамниці.

Прицілився пан Каньовський / З срібної рушниці:
«Ой, чи хочеш, Бондарівно, / Ізо мною жити?
А чи волиш, Бондарівно, / В сирій землі гнити?»
«Ой, волю я, пан Каньовський, / В сирій землі гнити,
Ніж з тобою по неволі / На сім світі жити».
Ой, як тільки Бондарівна / Та цеє сказала,
Ой, вистрелив пан Каньовський — / Бондарівна впала.
А в тієї Бондарівни / Червона мережка.
Куди несли Бондарівну — / Кривавая стежка.
А на тій Бондарівні / Червона спідниця,
Де стояла Бондарівна — / Кривава криниця.
«Ой, ідіте до Бондаря, / Дайте батьку знати,
Нехай іде свою дочку / На смерть наряджати».
Ой, посунув пан Каньовський / По столу таляри:
«Оце ж тобі, старий Бондар, / За личко рум'яне.
Ой на ж тобі, старий Бондар, / Таляриків бочку —
Оце ж тобі, старий Бондар, / За хорошу дочку».
Ой вдарився старий Бондар / В стіну головою:
«Дочко ж моя, Бондарівно, / Пропав я з тобою!»
Ой поклали Бондарівну / На тесову лавку,
Доки сказав пан Каньовський / Викопати ямку.
Лежить, лежить Бондарівна / Сутки ще й годину,
Поки сказав пан Каньовський / Зробить домовину.
Звелів, звелів пан Каньовський / Малярів найняти.
З тої дівки Бондарівни / Патрет малювати.
Ой вдарили усі дзвони / Музики заграли,
А вже дівку Бондарівну / Навіки сховали.

У деяких варіантах балади Потоцький був чемним шляхтичем, котрий звертався до дівчини, поштиво знявши шапку. В інших — вбивав юнку не з рушниці:

«Як ударив пан Каньовський / У правеє вушко, Ви-летіла в Бондарівни / за хвилину душка». І ця дихотомія, здається, була магнату кращою характеристикою. Ввічливий варвар, освічений дикун, норавливий граф — Миколай Базилій був людиною екстремумів. І всі це знали. При королівському дворі теж. Тому й не дивувалися, що ясновельможний шляхтич у столицю навідувався нечасто, а як там і бував, почувався незаптишно. Пітнів, витирав бриту голову з довгим козацьким чубом батистовою хустинкою, нервово крутив довгі старомодні сарматські вуса. Він був диким і вільним — як його подільський край.

Сором — іржа для людської душі, він роз'їдає зсередини, руйнує щастя. Сорому пан Потоцький мав тепер по вінця. Він до цього часу вкривався червоними плямами, згадуючи момент на кагарлицькому ярмарку, коли туди прийшли молодята. Юна пара кланялася на всі боки, запрошуючи всіх на весілля. Зграйка їхніх приятелів позаду гомоніла на весь майдан — хтось співав, хтось щось викрикував збудженим і захриплим голосом, розштовхуючи людей і навіть не помічаючи цього. Юність закохана в себе й не зважає на інших.

Миколай Базилій стояв біля однієї з хат, оточений своїми козаками. Ніхто його тут не знав, здається. Здалеку, зі своїм оселедцем та в багатому жупані, мав вигляд заможного козацького сотника. Хіба мало серед запорожців тих, хто теж любить вишукану зброю чи дорогі чоботи? Сотник, викапаний сотник.

Юна юрба направилася у його бік. Тільки-но молодята вклонилися, тільки-но Потоцький поліз до кише-

ні за гаманцем, щоб обдарувати нову родину, як хтось не своїм голосом крикнув на всю торговицю: «Пан Каневський!» Впізнали-таки.

Дівчата з вереском кинулися навсібіч, жінки за ними, хлопці бігли вже через загальну паніку. І лише молода заклала перед Миколою Базилієм переляканим засліпленим зайченням. Зіниці її розширилися, брови благально піднялися дашком, проте поворухнутися дівча не могло. Саме ім'я героя балади паралізувало її на кілька секунд. Але далі страх за власне життя взяв гору, і молода кинулася навтьоки, а вітер сплутував стрічки на її голівці.

Потоцький теж спочатку стояв непорушно, відкривав з несподіванки рота, ніби старий сомисько, викинутий на берег, хапав здивовано повітря, а далі кинувся за юнкою, витягаючи вперед руку з гаманцем. Візьми, візьми ж золоті, дурепо, я ж тільки роблю так, як звичай велить, як треба, куди ж ти біжиш у цій юрбі, навіщо так кричать навколо, навіщо так метушаться, я ж не ірод якийсь, зупиніться!

Пізно було. Весь ярмарковий загал несподіваною стихією здійнявся з насиджених місць. Курява стояла над Кагарликом. За квадранс бічні вулички містечка вже переповідали, що ж то за шум учинився: козаки викрали для забав пана Каневського найгарнішу з дружок. Та ні, не дружку, а саму молоду, ще й відразу з церкви. Та не з церкви, тьху на вас, а зі шляху до храму! Та не козаки, а сам пан Каневський. А молодого власними ж руками шабелькою зарізав. Уже й у сусідніх селах чули, що на кагарлицькому ярмарку козаки

Потоцького виловлюють найгарніших дівчат та молодичь і вивозять кудись з міста, певно, до графської оселі на забаву пану.

От таке тепер буде життя? От так тепер буде скрізь? І що тепер, продавати маєтки сусідам Сенявським, а самому тікати з України кудись на Мазури, бігти в Карпати, скніти серед волинських озер? У двобої з любов'ю до рідної землі сором у Потоцького вічно програвав. Що там холопи собі думають — їхня справа, а він, король подільський, свого краю не покине. Любить він його. Наймиліший він йому. А напади сорому й чужих істерик ще не все життя.

Чомусь про те, як граф у Кагарлик заїжджав, історії не переповідали, а там теж випадок був цікавий. На під'їздах до міста магнат почув, як хтось плаче. Біля воза, на котрому розливалася темним озерцем дьоготь з розбитої бочки, рюмса селянин. Миколай Базилій чомусь теж засумував, вийшов з карети, запитав у дядька, що сталося. Той сказав, що за ним дорогою їхав якийсь пан, нервував все, ніби поспішав кудись. А що тут зробиш, двом підводам на тісному шляху не розминутися, а дядькові воли рухаються так, як можуть. Злий пан позаду на спуску розігнався і протаранив селянський віз, його дишло пробило дно бочки. І чим тепер збрую мастити весь рік? І чоботи без дьогтю пропадуть — на сонці потріскаються, у снігу розмокнуть... Біда.

Миколай Базилій пробурмотів: «Не плач, чуєш? Не плач», дістав гроші з гаманця, а козакам зі свого почту звелів швидко норавливого поспішаку знайти й на суд

привести. Привели, звісно. Ніякий то був не пан, а лише повновидий і пихатий домініканець у білій сутані, по низу заляпаній вже трохи кагарлицьким багном. Хоч як святий муж впирався, та козаки Потоцького таки змусили його пролізти через пробиту бочку. Уже сутана була не біла, та на нову бог подасть.

Даремно пан Каневський думав, що історія з бочкою пропаде в часі. Не пропала, теж обросла подробицями: вже й не русин плакав, а бідний єврей, уже й бочка не з дьогтем була, а зі смолою, вже й не сам граф за бочку заплатив, а монаха це зробити мусив. Але де тій байці до популярності пісні про Бондарівну.

Мова його була важка для сприйняття варшавськими вухами: він занадто щедро пересипав її українськими словами, не докладаючи зусиль, щоб згадати польське слово-аналог. Чим далі в літа, тим більше переймав пан Потоцький русинську мову, а у своїх володіннях і взагалі балакав переважно нею.

У напудреній Варшаві оті тонконогі аристократи в камзолах кольорів папужок довго обмусолювали його приїзди. Для них він був варвар, який нашивав на шубу діамантові застібки. Теж собі злочин придумали. На себе подивилися б, у половини замість коштовностей скло, фальшивки. Зі шкіри лізуть, щоб дістати єдваб яскравіший за сусіда й здаватися багатшими, ніж є.

Скільки разів придворна знать намагалася Миколая Базиля перетравити, прийняти, зрозуміти — та так і не змогла. І про Бондарівну тут знали, і про юдеїв, котрим нагайкою на спинах орнаменти вимальював,

теж. З ним віталися, але трималися осторонь, інстинктивно морщили носи, немов людей накривала хвиля смороду. Навколо Потоцького ніби хтось окреслив крейдою коло, а чи пентаграму — і перетинати цю невидиму межу з власної волі охочих було вкрай мало.

Хутро й діаманти — яка опукла, виразна характеристика Миколая Базиля! Варварство й витонченість, жорстокість і плаксива сентиментальність, простота й складність переплелися так, що не відірвати одне від одного. Норовливий подільський царьок — і розумна, добре освічена людина. Деспот, що не вмів стримувати ані свою хіть до жінок, ані гнів до холопів — і фундатор архітектурно довершених храмів та замовник унікальних витворів мистецтва.

Не було б канівського старости з його каяттям та фортуною, не мала б Україна Пінзелевих шедеврів. Магнат оцінив новаторську мову таємничого скульптора, прихистив, обдарував щедро, а інший шляхтич, може, лише б носом повів. Не те, мовляв, не хочу таке. Хочу гарні, спокійні скульптури, щоб око тішили, а не бентежили дух. А тут самі страждання, кути й вітер. Вітер.

Батько Миколи Базиля, коронний ловчий Стефан Олександр Потоцький, був теж людиною простою і сміливою. Коли Миколаю виповнилося вісім, батько став белзьким воєводою, теребовлянським та канівським старостою, статечним мужем. Йому тоді під шістдесят вже було, у такому віці не споважніти, не заматеріти важко.

Коли з'явився у воєводи син, дружині Стефана Потоцького, Йоанні з Сенявських, було під п'ятдесят.

ЗМІСТ

Межа Галичини й Покуття	3
Миколай Базилій.	6
Бернард М.	22
Городенка.	28
Невідома біографія та портрети Миколая Базилія	34
Іспит: Новосілки	39
Бучач.	43
Ліззі.	50
Ратуша	58
Фабрики.	65
Феліче з Канталіче	76
Мор.	81
І знову Львів.	86
Покровська церква	90
Годовиця	93
Без Меретина	104
Св. Онуфрій	108
Святий Юр	112
Монастирська	118